

Љубинко М. Милосављевић¹
Универзитет у Нишу,
Филозофски факултет
Ниш (Србија)

32:929 Марковић С.
323.2(497.11)"18"
Прилогни научни рад
Примљен 03/11/2025
Измењен 17/11/2025
Прихваћен 24/11/2025
doi: [10.5937/socpreg59-62538](https://doi.org/10.5937/socpreg59-62538)

ПОШАСТИ МОДЕРНИЗАЦИЈЕ И ПОХВАЛА ПАТРИЈАРХАТУ У СРБИЈИ НА ИСТОКУ СВЕТОЗАРА МАРКОВИЋА

Сажетак: Аутор у овом раду чини најпре кратак осврт на неке вредности, још више на мање савременог света, с циљем да модернизовани свет суочи са патријархатом, о коме опширно пише Светозар Марковић у *Србији на истоку*. За разлику од данас доминирајућег тренда да се патријархални начин живота омаловажава, а његове вредности игноришу, Светозар је исписао својеврсну похвалу патријархату, али је исказао и жаљење што се српско друштво, са ослобођањем од Турака и уређењем сопствене државе, није градило на својим патријархалним основама већ се бирократизовало по неким западним узорима, и то пошто их је и сам Запад напустио. Он је Србији видео место на Истоку, међу словенским народима и државама, чији су друштвени темељи били такође патријархални. Међутим, историјски токови, наспрот Марковићевим очекивањима, ишли су углавном у супротном смеру. Рад има за циљ да суочи два света, патријархални, о коме сведочи С. Марковић у својој најзначајнијој књизи, и модерни, како је сагледан у литератури и ауторовом непосредном емпиријском увиду. Притом ће у анализи бити примењен историјски приступ и компаративни метод.

Кључне речи: модернизација, патријархални свет, ослобођење, уређење државе, бирократизација

УВОД

Живимо у савременом цивилизацијски модернизованом свету који нуди изванредне услове за комодитет и удобност живљења. То се пре свега огледа у могућностима савладавања простора и даљинског комуникаирања. Тада свет има и своје превелике мање које се обично означавају речју отуђеност, што је подразумевало издвојеност из природе, али и подвојеност људи, уз све веће одсуство људскости и све већу индивидуализацију која води ка усамљености и обесмишљењу живота.

¹ ljubinko.milosavljevic@gmail.com

Патријархат, патријархално време и патријархални свет су већ деценијама у свакодневном говору, али и у научном дискурсу предмет не само жестоке критике већ и омаловажавања. Готово да се у нашој литератури, уназад можда чак педесетак година, о патријархалном свету тешко може наћи нека лепа реч.

Аутор ће у овом раду „суючити“ ова два света, с циљем указивања на њихове врлине и мане, иако је сваки од њих могућ само у свом времену, негдашњим и савременим историјским и друштвеним приликама. Слика паријархата биће она коју ствара Светозар Марковић у својој најзначајнијој књизи, а слика модерног света темељиће се на литератури и на непосредним ауторовим емпиријским увидима. Зато ће у анализи доминирати историјски приступ и компаративни метод.

Свет у коме живимо је феминистички или феминизирано оријентисан, као да у њему живе само жене и само су њихова права угрожена, до мере да је то женско питање идеологизовано. Наравно, аутор овог прилога сматра да жене и мушкарци треба да буду равноправни, али не и да неки пол буде мало равноправнији од другога, по принципу који је Џорџ Орвел карикирао.

Аргументација која се користи у сврху одбране права жена је каткад бесмислена. Указује се на то да су на истоврсним пословима мушкарци боље плаћени, што је можда случај у неким приватним фирмама, али за све време мог службовања нисам ни чуо, а још мање упознао неки такав случај. Жене су, каже се, неравноправно заступљене овде и онде, а мени се чини да где год да сам радио, жена је било бар педесетак посто од запослених, а сада их је на мом негдашњем факултету вероватно негде између седамдесет до осамдесет посто. Када се у медијима говори о насиљу у породици, углавном се подразумева насиље над женама, док над мушкарцима, које је свакако много ређе (Ljubičić, 2023; Ljubičić, 2023a), никада се ни не спомиње. Притом се не улази дубље у суштину проблема већ су а priori мушкарци увек кривци и када су можда за то грубо изазвани.

Деца су се некада рађала у изобиљу, упркос евидентној чињеници да увећање породице рађа сиромаштво. Демографски прилив посебно је постојао на селу, где се братским деобама земљишни простор сводио на минимум, тако да се од њега више није могло живети. У модернизованом свету рађања је све мање упркос близијим државама, њених финансијских и сличних подстицаја. Читава северна полуопштина је у депопулацији, што у перспективи угрожава белу расу. Усамљенички живот, *световни целибат*, као да није ствар људских судбина већ последица неког погубно смишљеног модернизацијског тренда.

У модернизованом и цивилизованом свету изгубила су се нека поштовања из минуле епохе. Односи међу половима су се пореметили; груба доминација мушкараца, која се некада практиковала на релативно пристојан начин, данас се испољава само на криминалан начин. Старији остају без најелементарнијег поштовања млађих. Од младе и школоване популације могло се некада чути (неко их је тако научио) да се сељаци, а сада и пензионери, не треба да имају право гласа. Тако се мисли јер се ваљда већ заборавило оно што се некада у школи учило, да је људско биће *homo politicus*, и да би му ускраћивањем права гласа било одузето једно од најелементарнијих права. На срећу ове агенде се још увек не узимају озбиљно.

Ко је, како, када и зашто нарушио најелементарније видове поштовања међу људима, остаје нејасно. Али дошло се, рецимо, до тога да у аутобусу нико старом човеку неће уступити место, сопственом егоизму не допушта се толика жртва. Где су се изгубили негашња смерност и алтруизам, објашњење би захтевало читаве студије.

Убрзаној модернизацији света, која код нас нагло настаје негде педесетих-шездесетих година прошлог века, претходио је патријархални начин живота. Он је имао своје врлине и мане, али је у прећашњим епохама био једино могућ *modus vivendi* и начин опстајања. Најбоља сведочанства о том свету, о томе какав је био, како је функционисао и опстајао, оставили су Вук Караџић, највише у својим *Рјечницима*, и Светозар Марковић у *Србији на истоку*.

МАРКОВИЋЕВИ НАГОВЕШТАЈИ О ТЕМИ ДЕЛА СРБИЈА НА ИСТОКУ

Своје најзначајније дело Светозар Марковић је објавио у Новом Саду 1872, када му је било двадесет и шест година. Студију је писао с амбицијом да представи друштвени живот Срба од Карађорђевог устанка до 1858. године, од почетка устанка против Турака до успостављања неограничене монархије и парламентаризма. Књига о томе „како се развијао српски народ од када се ослободио турског господарства“ па до Марковићевог времена, представља својеврсну социјалну историју. Исписана је у тринест одељака, а сажеци на почетку свакога од њих упућују о чему ће у одељку бити речи. Читаво друго поглавље Марковић је исписао сликајући српски патријархат, устројства породице, задруге и општине, али у свим осталим поглављима он чини честе осврте на патријархални свет. Тако је пропратио развитак, како он каже, српског народа од почетка ослобађања Срба од турске власти до постизања независности, са свим друштвеним менама кроз које су пролазили и власт и народ. „Ја сам хтео српском народу да изнесем слику: шта му је донела српска револуција, а у исто време да му покажем: шта је имао па изгубио, а шта је могао добити па није добио у свом државном развитку“, записао је Марковић у *Предговору* (1892, str. 6).²

На крају *Предговора* пожалио се Светозар на цензуру зато што штампар није допуштао цитате руског историчара, панслависте и словенофила, Нила Попова, из његове књиге *Србија и Русија*. Тадашњој обреновићевској власти сметало је и спомињање Карађорђевог имена, које је Светозар морао да замењује речју Вожд.

У *Уводу* Марковић пише да је код нас више пута говорено „о линији“ Србије на истоку. Он се пита какав унутрашњи преобрежај може и треба да учини Србија међу народима на југоистоку Европе и верује да је Србији намењена прва улога у борби за ослобођење Балканског полуострва³.

² Навођена места из *Србије на истоку* биће по издању ове Марковићеве књиге из 1892. године са назнаком броја странице.

³ Писац овог прилога својевремено је насловио једну своју књигу *Куда и како* (Milosavljević, 2012). Насловом је желео да истакне веома сложени проблем српског опредељивања за једну од две геополитичке „стране света“. Чини се да је Светозар својим насловом *Србија на истоку* већ одговорио на први део тог питања, док на други одговара наша историја од Марковићевог

ВРЛИНЕ СРПСКОГ ПАТРИЈАРХАТА И ЊИХОВО ГУБЉЕЊЕ ТОКОМ ВРЕМЕНА

Положај Срба у турској империји Марковић одређује помоћу метафоре о зејтину и води; зејтин је увек изнад воде јер се ове две течности не мешају. Таква је била стратификација становништва у турској држави где су мухамеданци увек били власт над хришћанима. Овај вид класне подељености почивао је на верској основи, за разлику од поделе на господаре и робове у античком свету, где се чак покадкад сматрало да је та подела по природи. „Хришћани су са свим“, пише Светозар, „ис-кључени из управе. Они су *радничка класа*, која издржава својим радом државну машинерију“ (Marković, 1892, str. 15). Пошто хришћани нису по природи робови, смишљено је прикладније име – раја.

Падом под Турке нестали су виши српски социјални слојеви, а остали су само они „до којих се није дотакла српско-византијско-млетачка цивилизација 14. века“. Био је то најбројнији део српског народа – сељаци. Име им казује где су живели. Захваљујући томе што Турци у Србији никада нису живели у селима већ само у градовима, села су остала не само етнички већ и у моралном смислу чиста. Село и сељаци задобиће велики политички значај током револуције, како је Леополд Ранке назвао процес српског ослобођења. А стуб, основни ослонац српског народа, била је породица, која је у време Првог устанка, била патријархалног карактера, а успела је то да опстане све до Марковићевог времена, чак и знатно касније.⁴

Марковић указује на то да српску патријархалну породицу одликује чврста узајамност у свакодневном животу и раду, али и потчињеност млађих старијима, женских мушкима. У породици је постојала строга хијерархија која је почивала на старешињству. Њом управља глава породице, по правилу најстарија и најспособнија мушка особа. Она то не чини на аутократски већ, рекло би се, на демократски начин. Српски *pater familias* не користи своју моћ да би неразумно господарио, већ се о битним породичним пословима саветује и договора са укућанима.

У српској патријархалној породици подела посла је заснована на природним својствима чланова. У њој се лако одређује ко ће шта да ради; то зависи од пола, узраста, телесне снаге. Зна се да је деци најпримереније да чувају стоку, женама рад у кући, док зрелим мушкарцима припадају најтежи физички послови. Послове одређује кућни старешина уз претходно саветовање са свима када је то потребно.

Светозар није јасно одредио разлику између породице и задруге, али је записао да је појам задруге у српском народу „нераздвојно свезан за појам породице“ (Marković, 1892, str. 23). Задруга је модел породичног организовања, заснованог на крвном сродству, ради заједничког рада и живљења. Она је самодовољна целина која

времена до наших дана. Она нам указује на то да је наше историјско кретање било скретање час на једну час на другу страну, али више на западну. Дефинитивног одговора, наравно, још увек нема, а питање је да ли уопште постоји.

⁴ Рекао бих да је код нас, наравно на селима, патријархална породица у извесним својим облицима трајала све до педесетих година 20. века. Упркос свим модернизацијским процесима, кроз које се у међувремену прошло, чак и данас се код Срба могу срести неки већ веома ретки видови породичне задруге.

сама производи све своје потребе: храну, одело, обућу, постељу, алате. То што задруга мора да купи на тржишту, попут рецимо соли, нешто је незнатно у односу на оно што она свакодневно троши. У задрузи „свако ради посао који одговара његовим способностима, а није прикован за један посао као 'сувремени европски радник'; ...“ (Isto, 1892, str. 26). Тиме Светозар указује на предност животног организовања српске патријархалне заједнице над тада модерним решењем у Европи, које ће касније неко назвати идиотизмом професије.

Задруга опстаје посредством још неких „патријархалних установа“, које је допуњују, а то су моба, позајмица и спрегови, што су заправо начини узајамне помоћи између задругара. Моба је рад без накнаде, узајамна радна солидарност у нужди. Позајмица је рад на зајам, радник за радника, док је спрег помагање стоком ради орања. Економска узајамност, која је у задрузи заснована на крвном сродству, остварује се и изван задруге посредством ових облика ванзадружне солидарности засноване на узајамним користима.

Која је вредност ових видова испомоћи у српском патријархалном свету? Мобама, позајмицама и спреговима, према Светозару Марковићу, избегнуто је најамништво, које је темељ производње на Западу (Isto, str. 27). Хоће Светозар да покаже како се економска солидарност (он ће рећи узајамност), која је у задрузи заснована на крвном сродству, практиковала и изван задруге посредством споменутих патријархалних установа.⁵ За разлику од многих других интелектуалаца, од Светозаревог времена до данас, који су по правилу били апологетски расположени према западном уређењу живота, Светозар је критичан према тим решењима, имајући пре свега у виду лош положај радника и појаву бирократизма. Водећи српски социјалиста и водећи српски либерал (Владимир Јовановић) нису се у много чему слагали. „Марковић је Јовановића иначе поштовао и никад му није порекао заслугу што је први подигао протест против бирократије (у периоду 1858–1859. године)“, пише Михаило Марковић (Marković, M., 1997, str. 51).

СРБИЈА ИЗМЕЂУ ДВЕ ПОЛИТИЧКЕ СТРАНЕ СВЕТА

Светозар је упркос веома кратком животу, успео да упозна ондашњи и Исток и Запад, односно тамошње владајуће социјалне идеје. Познавао је неке ондашње модернизацијске процесе и подржавао је наговештаје настанка феминизма (v. Pantelić, 2023). Али он је, што се углавном превиђа, веома позитивно, чак када и апологетски, писао о српском патријархалном свету. Патријархат се данас неретко сенчи најцрњим бојама, због непознавања његових вредности, а још више због идеолошке искључивости, како то чини нека ауторка са интернета када пише да је то „по живот најопаснија болест, која напада тело и дух мушкарца“.

Села и начин живота у њима, где се налазио гро српског становништва, учинили су да дође до драматичног прелаза од турског ропства до успостављања модерне националне државе. Да сељака и патријархата није било, ко зна каква би била судбина

⁵ Данас се ништа не може урадити без много новца, јер живимо у цивилизацији његове владавине, а некада су људи захваљујући мобама успевали да направе куће са врло мало новца, уз туђи рад, који се касније морао одужити.

српског народа. О српском тадашњем градском становништву, у време када је оно настајало, Марковић не мисли нимало лепо; неретко га доводи у везу са ћифтинством.

Критика патријархата инсистирала је на потчињености, која је у њему евидентна, затим на обесправљености, посебно на положају жена, уопште на одсуству слободе. Марковић, међутим, на особени начин нуди аргументацију на такве приговоре. Према његовом мишљењу потчињеност у продици се веома разликује од бирократске и опште државне потчињености. Тај хијерархијски однос не постоји ради потчињености некога некоме јер му је основ старешинство. „Потчињеност према таквом старешини оснива се дакле на љубави што долази од крвног сродства, на *благодарносћи* за очинске бриге и старање и на *иштиковању* старости и искуства. По свом пореклу, дакле, власт у породици припада *најстаријем*. Разуме се ова власт је блага, очинска, али и веома *просирана*“ (Marković, 1892, str. 22). Сећање на потчињеност Турцима, чини ову потчињеност у породици безазленом, тако да се она лако може подносити па чак и оправдати.

Послове у задрузи одређује кућни старешина, који је по правилу најискуснији, најумнији и најпоштованији, али он то не може да чини својевољно, хировито, већ се „мора држати *убичајеної реда*, који је највећи ауторитет за целу породицу и над самим старешином“. То значи да старешина не влада задругом како му се ћефне већ посредством личног ауторитета који се ослања на ауторитет неписаног закона. „У опште економски значај старешине у задрузи није тако велики као што му је морална власт знатна“, наглашава Светозар Марковић (Isto, str. 24).

Ако се резимирају Марковићева запажања о темељима патријархалне породице, онда упркос доминацији мушких над женскима и старијих над млађима, показује се да она не почива на некаквој суровој подређености већ, како он истиче, на љубави и моралу. Те две категорије које означавају стања и односе, указују на то да је споменута аргументација при критици патријархата површна, формална и у основи злонамерна. Тај свет није почивао на сили, био је супротан начину турске владавине, неговојао је људску доброту и поштовање. Да тога није било, он не би могао да опстане, а са њим и српски народ. Та, формално узев, угашена слобода у породичној задрузи, није грубо поништење слободе већ њено, рекло би се, ограничење оним на шта упућују позитивни појмови морала и љубави.

Светозару је свакако из литературе било познато да сви велики мислиоци сматрају да је економски идеал друштво у којем би сваки његов члан наизменице радио разне послове који одговарају његовим природним склоностима и способностима, а не да буде прикован за један посао попут европског радника у то време. Марковић хоће да укаже на то да је „...савремени економски идеал веома (...) близак у начелу оном економском строју, који постоји у задрузи“ (Isto, str. 26).

Марковић пише наравно и о односу појединца и задруге. Сви чланови задруге располажу имовином. Ако се умноже, или из неких разлога неће да живе заједно, задруга се дели, а онда пристанком свију постаје се власником над делом заједничког имања. Ако би неко напустио задругу, изгубио би право на заједничку својину, коју може поново добити ако се у њу врати. „У породичној задрузи влада комунизам у имању, раду и уживању. У задрузи нема личне својине сем оне за личну употребу“ (Isto, str. 30). Нико ту не може бити изолован нити усамљен сем неког можда блудног сина, каквих је тада било веома ретко.

Најдрастичнија потчињеност жена у патријархалном свету, према Марковићу, огледала се у подели имања, где мушкарци добијају свој део, али не и жене. „Јер кад женскиње при удаји полазе у туђу кућу, онда би она морала да се дели из задруге и да однесе свој део својине у ону кућу куда одлази, а то би разрушило задружну својину“ (Isto, str. 31). То не-право према женама је у темељима задруге, односно признавањем њихових права уништило би је, што је био разлог да задобијање тог права изостане до модернизације, до успостављања законских решења о равноправности полова. Био је то онда један од елемената пропasti патријархата.

У Марковићевој реалној или идиличној слици српског патријархата истиче се да у њему не беше никада проституције и пауперизма у којем труле хиљаде људи на Западу, потом да се у српском народу весеље никада не претвара у пијанство, од чега болује раднички свет на Западу, а љубав се никад не претвара у разврат. „Породична веза и општинска узајамност оградила је сваку личност од крајњих друштвених болести, којима подлеже раденички свет на Западу“ (Isto, str. 32–33). Људска узајамност се огледа у свакодневном животу и пољским радовима. Неки од тих видова узајамности (нажалост, ова реч је ишчезла из српског језика) претворени су у обичаје попут ношења „повојнице“ тек рођеном детету, „понуда“ болесној особи или свадбених даривања. Чим се раскину патријархални друштвени односи, сматрао је Марковић, и ови обичаји ће изумрети. Морамо приметити да су се неки од њих и до данас одржали.

Марковић идеализује српски патријархални свет називајући га *йоезијом живота*, али која је престала да постоји у слободној, како он сматра, цивилизованој и бирократизованој Србији. Снага породичне љубави и општинске узајамности у патријархалном друштву испољавала се у певању, весељу на српским славама, заветинама, свадбама, селима и током пољских радова. Томе наспрот, усамљеност и само(x)раност највише су убијали патријархални свет на Западу. Зато су се тамо тражили неки сурогати да би се како-тако надокнадила заједница која је нестала са пропашћу патријархалног живота. Задругом и општином српски народ је прикупио свој разбијени народни живот и из њих се, као главном снагом, одупро Турцима. Патријархални живот створио је челичне карактере који су се у српском народу, попут хајдука, јављали током времена турског господарења (Isto, str. 34–36).

Јасно је да се заувек није могло живети у патријархалном свету и да се начин живота људи морао модернизовати, али сигурно је да се нису морале напустити и неке вечне вредности на којима је он почивао. Чини се као да Светозара нису, од његовог времена до данас, читали они који су уређивали српску државу, понајмање су то чинили изасланици, наши и туђи, који су долазили да нас модернизују. Зар је љубав морала да се претвори у разврат, а нечија превелика склоност ка богоћењу у нечију пауперизацију. У том веома сиромашном патријархалном свету постојала је „појезија среће и задовољства какве нема у слободној Србији“, оној већ цивилизованој коју Марковић критикује. Свакидашњи рад и живот били су у патријархату зачињени (како Светозар воли да каже) песмом и весељем, што је парадоксално јер је живот тада био веома тежак, па би се пре могло очекивати нешто супротно.

ОСНОВНИ УЗРОЦИ РАСПАДА ПАТРИЈАРХАЛНОГ СВЕТА

Светозар Марковић одређује патријархално друштво као оно „које је основано на истом начелу на коме је породица; где се dakle *природни стварешина* признаје као *законити власт* као год и отац у породици“ (Isto, str. 50). Код патријархалних народа постоји тенденција да власт остане наследна у породици, што ствара монархијску државу. Демократско је оно друштво у коме народ издаје законе, где се као у асоцијацији остварује владавина народа. Први српски совјет био је права демократска установа прекројена, како Светозар пише, у народном патријархалном духу, али су потоњи совјети то бивали све мање.

Марковић сматра да је ново српско друштво требало стварати на „старом патријархалном темељу“, али аустријски и руски чиновници, који су били полуобразовани људи, нису знали како да развијају законитост код народа. Српске старешине имале су исто мишљење о начелима законитости као и њихови први учитељи, европски јуристи. Отуда потиче бирократски систем друштва који, поред осталог, одликују бесконачне парнице, јер је наука постала бескорисна, а спремање за чиновника била је главна ствар. Због тога су се парнице и преступи у српском народу само умножавали.

Борба за устав у Србији створила је нову партију – српску бирократију, док је Марковић веровао да је за државу битно да, као у кући, у њој постоји један старешина. Српски народ, задојен патријархалним духом, „сматрао је власт државну да је власт очинска“ (Isto, str. 71). Томе наспрот, чиновници који су правно уређивали државу, али без потпоре у народу, морали су се ослањати на стране дворове и на Порту. Народ је био згрожен оваквим „измајсторисањем права“, што је за последицу имало бирократизацију Србије.

„Овако дељење правде морало је имати страшан утицај на морално-правне појмове српског народа. Првобитни патријархални одношаји где све беше основано на вери – на поштеној речи, ишчезоше са свим... Некадашња помоћ и узајамност општинска ишчезавала је непрекидно, место тога настало је општи грабац свакога од свију и свију од свакога“ (Isto, str. 107–108).

„Распадање патријархалног одношаја“, према Марковићу, почело је настанком богатства у варошима посредством трговине и успостављањем народне службе. Грађански закони ишли су наручу уништењу појма заједничке својине, јер аустријски правници нису појма имали шта је то задруга и њена својина. Затим су почела да пропадају патријархална начела да право на земљу има само онај који је обрађује; а престајаће да се практикују остала патријархална начела. Позајмљивање, бесплатна помоћ при раду, помагања у болести и нужди, савременим језиком речено – солидарност (Светозар би рекао узајамност), постепено су се гасили (Isto, str. 112).

Наместо патријархалне хармоније из економске сфере (купи јевтино, продај скупо) рађаће се ћифтински морал. „Овакви ћифтински појмови у економским одношајима имали су страшно рђав утицај на све друштвене одношаје. У друштву врлина човека мерила се по количини новца с којим је он располагао“ (Isto, str. 124). Тако се у Србији рађала нова аристократија, какве до тада није било, а то су имаоци

новца (данас би се рекло тајкуни). Од њих је зависило унутрашње уређење државе и њена спољна политика.

Државници који су настојали да цивилизују српски народ, чинили су то преузимањем начина живота који су постојали код цивилизованих европских народа, упркос томе што су неки Европљани неке од тих модела већ били напустили. Европски устави имали су форму поклона, царске милости према народу, што је гушило напредну мисао да је држава слободан договор грађана. Извршиоцима државне власти било је у интересу да гуше личну слободу и задобијају све већу власт и богатство.

Баш

„у то време кад су европски народи почели да проповедају: слободу, једнакост и братску узајамност на основу друштвеног реда и кад су почели да устају против власти по божјој милости макар и ‘уставне’ и против поретка (...) Србија је почела да уводи тај поредак и да се напаја тим појмовима“ (Isto, str. 135).

Отуда се родио и индивидуализам на начелу да се свако стара о себи, како се оно схватало у Западној Европи.

„Када су у Европи почела да се проповедају нова начела – *дојовор уместо посредствања, узајамност уместо борбе, организација рада уместо праћешица*, у то време Србија је учила отрџане теорије економске, она није обраћала пажњу на своје патријархалне економске одношаје у задрузи и у општини. Пустила је да пропадне да би се развила ‘индивидуалност’ и лична слобода“ (Isto, str. 137).

Насупрот индивидуализму Марковић је увек предност давао заједничком животу и сматрао је, свакако под утицајем руских аутора, да је и у руском народу веома јака потреба за њим. Идеал му је било не друштвено стање на Западу већ словенско друштво чије установе показују сушту супротност основама савремене цивилизације, јер у словенској општини цело друштво се стара да сви чланови намире своје неопходне потребе утврђене народним обичајем. Нема тамо ни полиције јер је непотребна, зато што су сви чланови заштитници свију чланова. Нема ни поделе рада, што је основ напредовања европских народа. Правда се код њих не утврђује развитком благостања, него развитком закона, његове силе и чиновништва.

Словени не познају оштру разлику између појма државе и појма друштва. У њиховим друштвима подела рада је у зачетку, док она ствара веома лоше последице на Западу у виду затупљености, изнурености, покварености. Те последице капиталистичке немилосрдности, мислио је први српски социјалиста, код нас су се могле издећи уређењем државе на оним основама које су већ постојале у нашем народу.

„Основи српског државног уређења који се могло развији у сјајну српску цивилизацију, оријиналну беху претрпани и остављени да угину у самој клици. И заиста, колико се више развијала српска држава, утолико је више пропадала унутрашња самосталност српског народа и заједно са самосталношћу пропадала је узајамност у општини и задрузи, љубав и чистоћа породична, наравственост народа, простота живљења и презирање господства“ (Isto, str. 146).

Уместо остварења овог идеала развијала се буржоаска (Ћифтинска) цивилизација, без развитка мисли и осећања, без науке и морала, без усавршавања личности и

друштвених односа чија се вредност мери бројем богаташа, количином материјалних предмета, док већина народа мора да буде понизна и сиромашна.

Веома је критичан Светозар према устројству српске државе, у којој је српски народ по други пут морао да постане раја. Али он је не мање критичан и према српској интелигенцији школованој у иностранству, која није содом доносила ништа друго осим, како он вели, „надувености, страних обичаја и бирократских формул“ (Isto, str. 150). Вишој српској класи већ је био ушао у крв тај лакејски, ропски дух, а „патријархални одношави“ између владе и народа били су давно већ уништени. Још у време кнеза Милоша постојала је патријархална монархија, али је већ од 1858, после Светоандрејске скупштине, настала бездушна владавина закона која је формулисана чувеном изреком модерног бирократског доба, по којој се „закон мора извршити макар сви поцркали“.

Неретко ће Светозар током ове своје студије правити паралеле нашег патријархалног света са животом радника на Западу, дајући увек предност патријархату. У тој одбрани патријархалног света он ће жалити за његовим нестанком, у чему ће га касније следити Бора Станковић, али у сасвим другој сferи духа и на другачији начин.

СУДБИНА МАРКОВИЋЕВИХ ПРЕДВИЂАЊА

Светозар Марковић је своју социјално-политичку историју српске нововековне државе (*Србија на исходу*) започео са сељаштвом, јер другог друштвеног слоја 1804. у Србији није ни било. Зато су били чудни приговори, критичке опаске, које су Марковићу долазиле од Јована Скерлића и Слободана Јовановића. Примедба С. Јовановића да је Светозар скренуо пажњу са нације на једну посебну класу, сељаштво, није основан јер је задуго још готово целу нацију чинило сељаштво. Од њега је све потеко, а и сами вођи револуције били су сељаци. Слично је и са Скерлићевим приговором да је Светозар померио тежиште интересовања са интелигенције, занатлија и малодројних радника „на сељаштво као најбројнији део становништва“, што ће оно задуго још бити, све до половине прошлог столећа.

У осврту на процес образовања нове српске државе Марковић је морао, већ у другој глави књиге, да сагледа најпре српски патријархални свет, а да тек потом критички пропрати настанак монархије и успостављање форми демократског друштва. Темеље српске демократије он је видео у самој револуцији, коју је народ подржавао, да не кажемо да је том подршком народ изгласавао њене вође.

За протеклих нешто више од стотину педесет година, колико је прошло од првог објављивања *Србије на исходу*, историјски токови ишли су мање-више супротно од Марковићевих предвиђања. Свет је модернизован до те мере да Срби, који некада уопште нису живели у градовима, почев од половине прошлог века масовно напуштају села и збијају се у градове, док су многа села постала пуста или напротив нестала.

Са нестанком села и сељака, нестајала је наравно и традиционална народна култура, чија је негдашња највиша вредност била српска народна поезија. А са нестанком патријархата, што је свакако била историјска неминовност, нестале су, или се губе, готово све његове вредности попут поштовања, уважавања, љубави и морала,

свега што је красило тај свет. Све ово пратио је демографски суноврат, који додуше не постоји једино код Срба, али је по правилу већи што је народ модернизованији.

У том међувремену, од објављивања Марковићеве књиге до данас, Србија се све више окретала ка Западу, свеједно да ли је то чинила по сопственом избору или по морању. Западни утицаји, почев од политike, науке, културе и готово свих других областi живота, били су доминирајући. Наравно, држава се вероватно више него што је морала бирократизовала, али није могла да постоји без полиције и војске, што је Светозар утопијски прижељкивао. Али мала српска држава прекорачивала је оне међе које јој је он одредио. Он је сматрао да она не треба да сешири, упркос томе што је изван њених тадашњих граница живело много Срба. И ту се десило нешто супротно; после веома дуготрајног просторног окретања ка Западу, Србија се уз много несрћа и разочарања поново вратила себи.

Иако је много тога што је Марковић написао у *Србији на исходу* већ преко стотину педесет година утопија, то његово дело нас, у данашњем неупоредиво удобнијем али и сировијем свету, подсећа на део наше веома интересантне прошлости. Јер, српски патријархални свет био је за те историјске прилике (па зашто не и данас) изванредно смислено уређен. Зато треба знати да је такав свет постојао, да је био део наше историје и да је један умни млади човек њему исписао похвалу, упркос томе што су нечија природна права била ускраћена, ваљда с циљем афирмирања живота. Тиме се патријархат разликује од данашњег времена и света у коме нека квазиправа, уз притисак који стварају, уништавају и живот и права.

Марковићева *Србија на исходу* је жестока критика начина успостављања српске националне државе, али је и утопија јер се после толико времена није остварила, утопија престаје то да буде уколико се оствари. Међутим, Марковић није тип утопијског мислиоца; он није желео да буде ни пророк, ни визионар, већ реалиста (какви су му били и погледи на уметност) који је размишљао логично. Зато је сматрао да патријархални српски народ треба да буде у блиским односима са патријархалним словенским народима. Он није могао ни знати ни предвидети које ће и какве светске силе и здивања онемогућити ту близост.

У српском народу, вероватно као ни у једном другом, не би требало да се негује груби, омаловажавајући однос према патријархату, јер да патријархата није било, она квог каквог су га осликали Вук и Светозар, данас не би било ни српског идентитета. Зато неке вредности које су се у њему неговале не би смеле да се олако одбацују и то баш у ово наше време, доба превредновања свих вредности, које је својевремено наговестио и прижељкивао Фридрих Ниче.

Ljubinko M. Milosavljević¹

University of Niš,

Faculty of Philosophy

Niš (Serbia)

PLAGUES OF MODERNIZATION AND PRAISE TO PATRIARCHATE IN SVETOZAR MARKOVIĆ'S SERBIA IN THE EAST

(Translation *In Extenso*)

Abstract: In this paper, the author first gives a short review of certain values and, even more, certain faults of today's world with the aim of comparing the modernized world to patriarchy, which was extensively written about by Svetozar Marković in *Serbia in the East*. Unlike today's dominant trend to disrespect the patriarchal way of life and to ignore its values, Svetozar wrote a special praise to patriarchy, but also expressed his regret because Serbian society, after the liberation from the Turkish rule and the establishment of its own state, was not built on its patriarchal foundations, but became bureaucratized following some Western models even after the West itself had abandoned them. He thought that Serbia's place was in the East, among Slavic nations and states, whose social foundations were also patriarchal. However, historical trends, contrary to Marković's expectations, proceeded mostly in an opposite direction. The paper is aimed at juxtaposing two worlds, the patriarchal one, as testified by Svetozar Marković in his most important book, and the modern one, as seen in the literature and the author's direct empirical insight. The analysis will apply the historical approach and the comparative method.

Keywords: modernization, patriarchal world, liberation, state organization, bureaucratization

INTRODUCTION

Today we live in the civilationally modernized world which offers excellent conditions convenience and comfort of living. It is primarily reflected in the possibilities of mastering the space and long-distance communication. This world also has its huge faults, usually denoted by the word alienation, which implies isolation from the nature, but also the separation of people with the increasing absence of humanity and growing individualization leading to loneliness and meaninglessness of life.

¹ ljubinko.milosavljevic@gmail.com

Patriarchate, patriarchal time and patriarchal world have for decades been part of everyday speck, but also of the scientific discourse as an object not only of fierce criticism, but also of belittling. In our literature it is hardly impossible to find a nice word about the patriarchal world for as many as fifty years now.

In this paper, the author will “juxtapose” these two worlds with the aim of pointing to their virtues and faults, although each of them is possible only in its own period, in the past and present historical and social circumstances. The picture of patriarchate will be the one created by Svetozar Marković in his most important book, while the picture of the modern world will be based on literature and the author’s direct empirical insights. That is why the analysis will predominantly apply the historical approach and the comparative method.

The world we live in is feminist or feminized-oriented, as if only women lived in it and only their rights were threatened, to such an extent that the women’s issue has been ideologized. Of course, the author of this paper thinks that women and men should be equal, but without one gender being slightly more equal than the other one, by the principle caricatured by George Orwell.

The arguments used for the purpose of defending women’s rights is sometimes meaningless. It is indicated that men are better paid in identical jobs, which is perhaps the case in some private companies, but throughout my working career I have never heard about or encountered such a case. Women are said to be unequally present here and there, while my impression, wherever I worked, is that there were at least fifty percent of female employees; at the faculty where I currently work, there are probably 60-80% female employees. When the media speak about family violence, it is usually implied that violence is perpetrated against women, while violence against men, although much less frequent (Ljubičić, 2023; Ljubičić, 2023a), is never even mentioned. Moreover, the essence of the problem is never dealt with more deeply, but men are *a priori* always guilty, even when they may have been brutally provoked to violence.

Children were once born in large numbers, despite the obvious fact that increasing family size breeds poverty. The demographic influx was particularly pronounced in villages, where through fraternal division, land surface was reduced to a minimum, so that it was impossible to live off it. In the modernized world, there are fewer and fewer children despite the care by the state, its financial and similar incentives. The entire northern hemisphere is undergoing depopulation, which threatens the white race in the long run. It is a solitary life, *worldly celibacy*, as if it were not a matter of human destinies but a consequence of a wrongly devised modernization trend.

In the modernized and civilized world, some of the respect from a bygone era has been lost. Gender relations have been disturbed, men’s rough domination, which used to be practised relatively decently, is now shown solely in a criminal way. The elderly no longer have the most elementary respect of the young. Young and educated population used to claim (because they were taught so) that peasants, just as pensioners now, should not have the right to vote. This opinion is probably caused by the fact that young people have already forgotten what they used to learn at school – that a human being is *homo politicus*, and by depriving him of the right to vote, one of the most fundamental rights would be abolished. Fortunately, these agendas are still not taken seriously.

It remains unclear who, how, when and why disturbed the most elementary forms of respect among people. Yet, time has come that no one will give their seat on the bus to an

elderly person; such sacrifice is impermissible to one's egoism. The explanation for where former modesty and altruism have disappeared would require extensive studies.

The accelerated modernization of the world, which in our country began abruptly in the 1950s and the 1960s, was preceded by the patriarchal way of life. It had its virtues and faults, but in the previous epochs it was the only possible *modus vivendi* and way of survival. The best testimonies about that world, the way it was, how it functioned and survived, were left by Vuk Karadžić, mostly in his *Dictionaries*, and by Svetozar Marković in *Serbia in the East*.

MARKOVIĆ'S INDICATIONS ABOUT THE TOPIC OF HIS WORK *SERBIA IN THE EAST*

Svetozar Marković published his most important work in Novi Sad in 1872, at the age of twenty-six. He wrote this study with the ambition of presenting the life of the Serbs from Karadordje's uprising until 1858, from the beginning of the uprising against the Turks to the establishment of unlimited monarchy and parliamentarism. The book, which is about "how the Serbian nation developed from its liberation from the Turkish rule" to Marković's era, is a social history of its own. It consists of thirteen chapters, with the abstracts at the beginning of each of them indicating the topic of the given chapter. Marković wrote the whole second chapter depicting the Serbian patriarchate, the organization of the family, the cooperative and the municipality, while in all other chapters he often refers to the patriarchal world. He follows the development, in his own words, of the Serbian nation from the beginning of its liberation from the Turkish rule to its gaining independence, with all those social changes undergone both by the authorities and by the people. "I wanted to show the Serbian people a picture of what the Serbian revolution had brought to it, while at the same time showing what the nation used to have and then lost, and what it could have gained but did not gain in its state development", Marković wrote in his *Foreword* (Marković 1892, p. 6).²

At the end of the *Foreword*, Svetozar complains about the censorship because the printing shop did not allow any citation from the book *Serbia and Russia* by Russian historian, Slavist and Slavophile Nil Popov. The Obrenović authorities of the time were bothered by the mention of Karadordje's name, so that Svetozar had to use the word vozhd instead.

In his Introduction, Marković writes that in our country the "line" of Serbia in the East was spoken of on several occasions. He wonders what internal transformation may and should be performed by Serbia among the nations in the southeast of Europe, believing that Serbia is given the leading role in the struggle for the liberation of the Balkan Peninsula³.

² The quotes from *Serbia in the East* are taken from the edition of Marković's book from 1892, with the page numbers specified.

³ The author of this paper has written a book entitled *Where to and How* (Milosavljević, 2012). This title was aimed at emphasizing a rather complex problem of the Serbian orientation towards one of the two geopolitical "sides of the world". It seems that with his title *Serbia in the East* Svetozar already answered the first part of that question, while the second part is answered by our history since Marković's era to modernity. It shows us that our historical direction was alternately turning to one and then to the other side, but more to the West. Of course, there is still no definite answer, and it is disputable whether it exists at all.

VIRTUES OF THE SERBIAN PATRIARCHATE AND THEIR LOSS WITH THE PASSAGE OF TIME

Marković determines the status of the Serbs in the Turkish Empire by a metaphor about oil and water: oil is always above water because two liquids do not mix. That was the stratification of the population in the Turkish state, where the Mohammedans were always in power and controlled the Christians. This form of class division relied on the religious basis, unlike the division into masters and slaves in the ancient world, where sometimes it was considered a natural division. “The Christians are completely excluded from governance”, Svetozar writes. “They are the *working class* which works to support the state machinery” (Marković 1892, p. 15). Since the Christians are not slaves by nature, a more suitable name was invented – ordinary people, or *raya*.

With the Serbia's fall under the Turkish rule, the upper Serbian social strata disappeared, and only those remained “untouched by the Serbian-Byzantine-Venetian civilization of the 14th century” remained. It was the most populous part of the Serbian people – peasants. Their name refers to their rural dwelling. Since the Turks never lived in Serbian villages, but only in towns, villages remained not only ethnically, but also morally, pure. The village and peasants gained great political significance during the revolution, as Leopold von Ranke called the process of Serbian liberation. The pillar and the main support of the Serbian people, was the family, which had a patriarchal character at the time of the First Uprising, and managed to keep that character throughout to Marković's era and even much later as well.⁴

Marković points out that the Serbian patriarchal family is characterized by strong reciprocity in everyday life and work, but also the subordination of the young to the elderly, of women to men. There was a strong hierarchy in the family, relying on the eldership. It was governed by the head of the family, as a rule the oldest and most capable male. That man does not do it autocratically, but, rather, democratically. The Serbian *pater familias* does not use his power to rule unreasonably, but asks for advice and makes agreement with other family members about important family matters.

In the Serbian patriarchal family, work is divided on the basis of the members' natural characteristics. It is very easily decided what will do something; it depends on the gender, age and bodily strength. It is natural for children to tend livestock, for women to do the housework, while adult men are best suited to do the most difficult physical work. Jobs are allotted by the head of the house after first consulting everyone when necessary.

Svetozar did not clearly define the difference between the family and the cooperative, but he wrote that the concept of the cooperative in the Serbian people was “inextricably connected to the concept of the family” (Marković 1892, p. 23). The cooperative is a model of family organization based on the blood relationship for the sake of joint work and life. It is a self-sufficient unit which produces everything for its own needs: food, clothes, beds, tools. What the cooperative must buy in the market, for example salt, is something minor in comparison to what it consumes on a daily basis. In the cooperative, “everyone does the job that suits their abilities and is not tied to a single job like “the modern European

⁴ I would say that in our country, of course, in villages, the patriarchal family survived in its certain forms throughout to the 1950s. Despite all modernization processes, through which Serbia had gone in the meantime, even today some forms of family cooperative, although rare, may be found among the Serbs even nowadays.

worker..." (Ibid., p. 26). Thus, Svetozar points to the advantages of life organization of the Serbian patriarchal community over the then modern solution in Europe, which someone will later call the idiocy of the profession.

The cooperative survives with the aid of some other "patriarchal institutions" supplementing it: *moba*, loan work and *spreg* or, in fact, ways of mutual help among the members of the cooperative. *Moba* is volunteer work for a specific purpose – no fee is paid for it, and it is the reciprocal work solidarity in need. Then there is loan-based work, a worker performing a job for another worker, while *spreg* (harness) is actually helping ploughing with one's own livestock. Economic reciprocity, based on the blood relationship in the cooperative, is also achieved outside the cooperative through these forms of solidarity based on mutual benefits.

What is the value of these types of help in the Serbian patriarchal world? With the aforementioned forms of help, according to Svetozar Marković, wage-earning as the foundation of production in the West is avoided (Ibid., p. 27). Does Svetozar want to show that economic solidarity (or reciprocity, as he calls it), which is based on the blood relationship in the cooperative, was also practised outside the cooperative through the above-listed patriarchal institutes.⁵ In contrast to many other intellectuals since Svetozar's period to date, who were, as a rule, apologetically inclined towards the Western way of life, Svetozar criticizes those solutions, having in mind primarily the bad position of workers and the emergence of bureaucratism. The leading Serbian socialist and the leading Serbian liberal (Vladimir Jovanović) did not agree in many aspects. "Marković respected Jovanović and never denied his merit for the first protest against bureaucracy (in the period 1858-1859)", as noted by Mihailo Marković (Marković, M., 1997, p. 51).

SERBIA BETWEEN TWO POLITICAL SIDES OF THE WORLD

Despite his short life, Svetozar managed to become familiar with the East and the West of the time, i.e., their prevailing social ideas. He was familiar with some of the modernization processes of the time and supported the signs of the emergence of feminism (see Pantelić, 2023). However, the fact that is mostly overlooked is that he wrote positively, and sometimes even apologetically, about the Serbian patriarchal world. Nowadays, patriarchy is often painted in the darkest colours due to the unfamiliarity with its values and even more due to the ideological exclusivity, e.g., when an author on the internet writes that patriarchy is "the most life-endangering illness which assaults the male's body and spirit..."

Villages and the rural way of life, which covers the majority of the Serbian population, led to the dramatic transition from Turkish slavery to the establishment of the modern national state. If it had not been for peasants and patriarchy, no one knows what would have been the destiny of the Serbian people. At the time of the emergence of the town population, Marković did not have a good opinion about it, frequently associating it with merchant's trade.

The criticism of patriarchy insisted on subordination, which is evident in it, as well as on the disenfranchisement, particularly the women's position, the absence of freedom in general. However, Marković provides specific argumentation concerning these objections.

⁵ Today nothing can be done without plenty of money because we live in the civilization ruled by money, while people in the past managed to build houses with very little money, thanks to other people's volunteer work which they had to return as a favour later on.

In his opinion, subordination in the family is rather different from bureaucratic and general state subordination. That hierarchical relationship does not exist for the sake of subordinating someone to another person because its foundation is the eldership.

“Subordination to the leader, therefore, is based on *love* coming from the blood relationship, on *gratitude* for fatherly care and concern, and on *respect* for old age and experience. Thus, by its origin, power in the family belongs to the *eldest person*. Understandably, such power is mild, fatherly, yet quite *large*” (Marković 1892, p. 22).

The memory of the subordination to the Turks makes this subordination in the family harmless, so that it can be tolerated easily and even justified. Jobs in the cooperative are determined by the head of the house who is, as a rule, the most experienced, the wisest and the most respected one, but he cannot do it arbitrarily and whimsically, but “must abide by the *usual order* as the greatest authority for the whole family, even over the head of the family himself”. It means that the leader does not govern the cooperative as he likes it, but on the basis of personal authority relying on the authority of the unwritten law. “In general, the economic significance of the leader in the cooperative is not as large as his moral power”, Svetozar Marković points out (Ibid, p. 24).

If we sum up Marković’s observations about the foundations of the patriarchal family, despite the domination of males over females, and of the elderly over the young, it can be seen that it does not rely on any cruel subordination but, as he points out, on *love* and *morality*. These two categories denoting the states and relations indicate that the aforementioned argumentation regarding the criticism of patriarchy is superficial, formal and essentially malicious. Such world did not rely on power; it was opposite to the method of Turkish rule; it fostered human goodness and respect. Otherwise, neither it nor the Serbian nation could have survived. That, formally speaking, suppressed freedom in the family cooperative is not a cruel denial of freedom, but its, so as to say, limitation by what is indicated by the positive concepts of morality and love.

Svetozar certainly knew it from literature that great thinkers found an economic ideal in society in which every member would alternately perform different tasks which suited their natural affinities and abilities, without being tied to a single job, like European workers of the time. Marković wants to point out that “... the modern economic ideal is quite (...) close in the principles to the economic order existing in the cooperative” (Ibid, p. 26).

Marković, of course, writes also about the relationship between the individual and the cooperative. All members of the cooperative have property. If they start their own family or do not want to live together for some reasons, the cooperative is divided and then one, with the consent of all others, becomes the owner of part of the common property. If someone left the cooperative, he would lose the right to the common property, which can be regained only if that person returned to the cooperative once again. “In the family cooperative, *communism* governs the property, work and enjoyment. In the cooperative, there is no private property except for the things for private use” (Ibid, p. 30). No one can be isolated or lonely, except for, perhaps, a prodigal son, but there were very few of those at that time.

The most drastic subordination of women in the patriarchal world, according to Marković, was reflected in the division of the estate, where men received their respective part, unlike women. “When women marry and go to someone else’s house, they would have to take their part of the property to the new house, which would destroy the cooperative

property" (Marković, p. 31). That non-right towards women lies in the foundations of the cooperative; namely, by recognizing women's rights, the cooperative would be destroyed, which was the reason why that right failed to be gained until modernization, until the establishment of legal solutions concerning gender equality. Therefore, it was one of the elements of the collapse of patriarchy.

Marković's realistic, yet idyllic image of the Serbian patriarchy, emphasizes that in it there was no prostitution or pauperism in which thousands of people in the West rotted; furthermore, joy among the Serbian people never turned into drunkenness, the ailment affecting the working people in the West, while love never turned into debauchery. "Family ties and municipal reciprocity protected every person from ultimate societal ailments to which the working people in the West are susceptible" (Marković, pp. 32-33). Human reciprocity is reflected in everyday life and in field work. Some of those forms of reciprocity (unfortunately, this word seems to have disappeared from the Serbian language) were turned into customs such as giving presents to a newborn child, taking food to a sick person, or giving wedding presents. The moment patriarchal social relations are abolished, these customs will also die out, Marković believed. We must note that some of them have survived to date.

Marković idealizes the Serbian patriarchal world, calling it *the poetry of life* which, however, ceased to exist in free and, in his words, civilized and bureaucratized Serbia. The strength of family love and municipal reciprocity in patriarchal society was manifested through singing, joy at Serbian saint-day celebrations, vow-taking celebrations, weddings, in villages and during field works. In contrast, loneliness and self-sufficiency destroyed on the largest scale the patriarchal world in the West. That is why the West searched for some surrogates to compensate for the community that had disappeared with the collapse of patriarchal life. Thanks to the cooperative and the municipality, the Serbian people pieced together its broken ordinary life and used them as the main strength to resist the Turks. Patriarchal life created steel characters which appeared in the Serbian people, like *Haiduks* during the Turkish rule (Ibid, pp. 34-36).

It was clearly impossible to live forever in the patriarchal world and that the way of life had to be modernized, but some eternal values on which it relied should certainly not have been abandoned. It seems that Svetozar has not been read ever since his epoch by those who organized the Serbian state, primarily by deputies, both Serbian and foreign, who came to modernize us. Love did not have to turn into debauchery and someone's excessive inclination towards enrichment did not have to turn into someone's pauperization. In that rather poor patriarchal world, there was "poetry of happiness and satisfaction which does not exist in free Serbia", the already civilized country criticized by Marković. In patriarchy, everyday work and life were spiced (as Svetozar likes to say) by song and joy, which is paradoxical because life was rather difficult at that time, so one would expect something exactly opposite.

MAIN CAUSES OF THE DECLINE OF THE PATRIARCHAL WORLD

Svetozar Marković defines patriarchal society as one "based on the same principle like the family; where the *natural leader* is recognized as a *legitimate authority*, just as the father in the family" (Ibid, p. 50). Among patriarchal nations, there is a tendency of keeping authority hereditary in the family, which creates a monarchic state. Democratic society is one in which people make laws, where the people's rule is achieved as in an association. The

first Serbian council was a true democratic institution modified, according to Svetozar, in a popular patriarchal spirit, but subsequent councils failed to be like that.

Marković thinks that new Serbian society should be built on the “old patriarchal foundation”, but Austrian and Russian civil servants, as the first semi-educated people, did not know how to develop legitimacy in the people. Serbian leaders shared that opinion about the principles of legitimacy with their first teachers, European jurists. That is where the bureaucratic system of society derives which is, among other things, characterized by endless litigations, because science became useless, while being educated for a civil servant was the main thing. That is why litigations and offenses in the Serbian people multiplied

The constitutional struggle in Serbia gave rise to a new party – Serbian bureaucracy, while Marković believed that a single leader was necessary for the state, just as for the family. The Serbian people, immersed in the patriarchal spirit, “took state power to be paternal power” (Ibid, p. 71). In contrast, civil servants who organized the state in legal terms, but without the people’s support, had to rely on foreign courts and the Sublime Porte. The people were horrified by this “tampering with the law”, which consequently resulted in the bureaucratization of Serbia.

“Such practice of justice had to make a terrible effect on moral-legal concepts of the Serbian people. Original patriarchal relations, where everything was founded on trust – on the honest word, disappeared completely... Former help and municipal reciprocity constantly faded and were replaced by general plunder of everyone by all and of all by everyone” (Ibid, pp. 107-108).

“The dissolution of patriarchal relations”, according to Marković, began with the emergence of wealth in small towns, through trade and with the establishment of the national service. Civil laws helped to destroy the concept of common property, because Austrian jurists had no idea what the cooperative and its property were. This was followed by the decline of the patriarchal principles by which the land was owned only by the one cultivating it; other patriarchal principles were no longer practised. Loan work, free help in work, aid in the event of illness or need or, said in a modern language – solidarity (or, as Svetozar called it, reciprocity), gradually ceased to exist (Ibid, p. 112).

Instead of patriarchal harmony, the specific merchant morality originated from the sphere of economy (buy at a low price and sell at a high price). “Such merchant notions in economic relations had a very bad influence on all social relations. In society, man’s virtue was measured by the amount of money he disposed of” (Ibid, p. 124). That is how new aristocracy emerged in Serbia, previously non-existent, and those were money-holders (or tycoons in modern terms). Serbia’s internal state organization and foreign policy depended on them.

The statesmen who tried to civilize the Serbian people did it by adopting the way of life existing among the civilized European nations, although some Europeans had already abandoned a number of those models. European constitutions had a form of a gift, of the emperor’s mercy towards people, which suppressed the progressive idea of the state being a free agreement of its citizens. It was in the interests of those exercising state power to suppress personal freedom and gain ever greater power and wealth.

It was exactly

“at the time when the European nations began preaching liberty, equality and fraternal reciprocity based on social order and when they began rising against power by

the grace of God even if it meant rising against ‘constitutional’ power and the order (...) that Serbia began introducing such an order and adopting those concepts” (Ibid, p. 135).

Hence, individualism emerged on the principle that everyone takes care of themselves, as it was understood in West Europe.

“At the time when Europe began preaching new principles – *agreement instead of subversion, reciprocity instead of struggle, organization of labour instead of capitalist plunder*, Serbia adopted worn-out economic theories without paying attention to its patriarchal economic relations in the cooperative and the municipality. Serbia allowed their destruction in order to develop ‘individuality’ and personal freedom” (Ibid, p. 137).

Marković always prioritized joint life over individualism, believing, definitely under the influence of the Russian authors, that the Russian people also showed a strong need for it. His ideal was not the social state of affairs in the West, but Slavic society whose institutions were the exact opposite to the foundations of the modern civilization, because in the Slavic municipality, entire society sees to it that all its members fulfil their basic needs determined by the national custom. The police did not exist there because it was not necessary; namely, all were protectors of all members. There was no labour division either as the basis for the progress of European nations. Justice was not determined by the development of wellbeing but by the development of law, its power and bureaucracy.

The Slavs did not distinguish clearly the concept of the state and the concept of society. In their societies, labour division was at its very beginning, while in the West it gave rise to very bad consequences, in the form of dullness, exhaustion and viciousness. These consequences of capitalist mercilessness, according to the first Serbian socialist, could have been avoided in our country through organizing the state on the foundations already existing in our nation.

“The foundations of the Serbian state organization, which could have developed into a splendid and original Serbian civilization, were suppressed and nipped in the bud. In fact, the more the Serbian state developed, the more the internal independence of the Serbian people declined; together with its independence, the reciprocity in the municipality and the cooperative, love and family purity, the specific nature of the people, its simple life and resentment of aristocracy also declined” (Ibid, p. 146).

Instead of achieving this ideal, a bourgeois (merchant) civilization developed, but without the development of ideas and emotions, without science and morality, without personal development and that of social relations, whose value was measured by the number of rich men, the amount of material property, while most people had to be humble and poor.

Svetozar criticized rather sharply the organization of the Serbian state, in which the Serbian people had to become Turkish-style *raya* for the second time in its history. However, he also criticized the Serbian intelligentsia educated abroad, because it brought nothing but, according to him, “arrogance, foreign customs and bureaucratic formulae” (Ibid, p. 150). The higher class in Serbia had already adopted that servant-like, slave spirit, while “patriarchal relations” between the authorities and the people had long been destroyed. During the reign of Prince Miloš, there was a patriarchal monarchy, but as of 1858, after the Saint Andrew’s Day Assembly, the soulless rule of law emerged, formulated in the famous saying of the modern bureaucratic age, that “law must be exercised even if everyone dies”.

In his study, Svetozar often drew a parallel between our patriarchal world and the workers' life in the West, always giving priority to patriarchy. In that defence of the patriarchal world, he will lament over its disappearance, which will subsequently be done by Bora Stanković as well, although in a completely different spiritual sphere and in a different manner.

THE FATE OF MARKOVIĆ'S PREDICTIONS

Svetozar Marković began his social-political history of the Serbian new-century state (*Serbia in the East*) with peasantry because there were no other social strata in Serbia in 1804. That is why objections and critical comments about Marković made by Jovan Skerlić and Slobodan Jovanović were rather strange. Slobodan Jovanović's objection that Svetozar turned his attention from the nation to a single class, i.e., peasantry, is not substantiated because peasantry was the main constituent of the entire nation for a long period of time. Peasantry gave rise to everything, whereas the leaders of the revolution were also peasants. The same may be said about Skerlić's comment that Svetozar intentionally shifted the focus of his interest from intelligentsia, artisans and a small number of workers "to peasantry as the most numerous segment of the population", which remained the most numerous for a long time, halfway through the 20th century.

Looking at the educational process of the new Serbian state, Marković had to consider the Serbian patriarchal world in the second chapter of his book, and only then to critically consider the creation of the monarchy and the establishment of democratic society forms. He saw the foundations of Serbian democracy in the revolution itself, which was supported by the people and it was with this support that the people appointed its leaders.

In the past 150 years or so since the first publication of *Serbia in the East*, historical trends took a more or less opposite direction to Marković's predictions. The world is modernized to such an extent that the Serbs, who once did not live in towns, as of the 1950s began leaving villages on a large scale and crowding into cities, while many villages were abandoned or simply disappeared.

With the disappearance of villages and peasants, of course, the traditional folk culture also disappeared, with the formerly highest value being Serbian folk poetry. With the disappearance of patriarchy, which was certainly a historical inevitability, almost all of its values disappeared, such as respect, appreciation, love and morality, everything that used to adorn that world. All this was accompanied by the demographic collapse – not only among the Serbs, but, as a rule, being more pronounced among those more modernized nations.

In the period since the publication of Marković's book, Serbia has increasingly turned towards the West, either by its own choice or being forced to do so. Western influences, starting from politics, science, culture and almost all other spheres of life, were predominant. Of course, the state was bureaucratized more than it had to, but it could not exist without the police and the army, which was Svetozar's utopian wish. However, the small Serbian state crossed the borders defined by him. He believed that the Serbian state should not expand despite the fact that many Serbs lived outside its borders at that time. And that is where something opposite occurred; after a rather long-lasting spatial shift towards the West, Serbia returned to itself, after many difficulties and disappointments.

Although much of what Marković wrote in *Serbia in the East* has been a utopia for more than a hundred and fifty years, in today's incomparably more comfortable, but also more

brutal world, this work makes us remember part of our quite interesting past. Namely, the Serbian patriarchal world was extremely reasonably organized for the historical circumstances of that time (then why not today as well) That is why it should be known that such a world existed, that it was part of our history and that one intelligent young man wrote a praise to it, despite the fact that some people's natural rights were deprived, perhaps with the aim of affirming life. This is how patriarchate differs from today's era and the world in which some quasi-rights, together with the pressure they exert, destroy both life and the rights.

Marković's *Serbia in the East* is a sharp critique of the manner of establishing the Serbian national state, but also a utopia because it has not been achieved after so much time, but a utopia ceases to be one in case it has been achieved. However, Marković is not a utopian thinker; he did not want to be either a prophet or a visionary, but a realist (just like his view of art) who thought logically. That is why he believed that the patriarchal Serbian people should have close ties with the patriarchal Slavic nations. He could neither know nor predict which world powers and events or what type of them would prevent such closeness.

The Serbian nation, probably just as any other nation, should not foster a rough, belittling attitude towards patriarchate because, had it not been for patriarchate as depicted by Vuk and Svetozar, there would be no Serbian identity today. That is why certain values cherished in it should not be too easily rejected, particularly nowadays, in the age of the excessive valuation of all values, as formerly anticipated and desired by Friedrich Nietzsche himself.

REFERENCES/ЛИТЕРАТУРА

Jovanović, Ž. (1997). Village in Serbia in Svetozar Marković's Work. In the collection of works: *Svetozar Marković's Life and Work*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. [In Serbian]

Ljubičić, M. M. (2023). Experiences with domestic violence perpetrators in Serbia: From a practitioners's. *Sociološki pregled* 57(1), 172–205. DOI: [10.5937/socpreg57-40101](https://doi.org/10.5937/socpreg57-40101)

Ljubičić, M. M. (2023a). Violence against men in a partner relationship: A pilot study. *Crimen* 14(1), 64–80. DOI: [10.5937/crimen23010641](https://doi.org/10.5937/crimen23010641) [In Serbian]

Marković, M. (1997). The idea of freedom in Svetozar Marković's Work. In: the collection of works M. Marković et. al. (Eds.): *Svetozar Marković's Life and Work*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. [In Serbian]

Marković, S. (1892). *Serbia in the East*. Complete Works of Svetozar Marković, vol. 6. Beograd: Knjižare Lj. Joksimovića. [In Serbian]

Matić, D. (1969). Svetozar Marković and Our Culture. In: *Svetozar Marković, Selected Writings*. Novi Sad: Matica srpska. [In Serbian]

Milosavljević, Lj. (2012). *Where to and How*. Niš: Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu. [In Serbian]

Pantelić, I. (2023). The Subjection of Women: the first Serbian feminists and their European models. In: S. G. Marković (ed.). *Cultural transfer from Europe to Serbia in the 19th century*, 197–214. Beograd: Institut za evropske studije, Dosije studio. https://doi.org/10.18485/fpn_ctes_xix.2023.ch6 [In Serbian] [In Serbian]

Svirčević, M. (2010). Svetozar Marković – An Ideological Portrait and View of Serbian Society. Portal Nova srpska politička misao. (Accessed on 15 August 2010). [In Serbian]

Vučenov, D. (1957). *Svetozar Marković (1846–1875). Preface to: About Serbia and Serbian Literature*. Beograd: Nolit. [In Serbian]